

केटलाक मध्यकालीन शब्दो

जयंत कोटारी

अधिवासियां

तरुणप्रभसूरिकृत 'षडावश्यक बालावबोध' (संपा. प्रबोध पंडित)मां अधिवासियां शब्द वपरायो छे ने संपादके एतु मूळ सं. अधिवासित दर्शावी 'worshipped by means of perfumes' (धूप आपी पूज्या) एवो आयो छे. संस्कृत अधिवासितनो 'धूप आपी सुवासित करेलुं' एवो एक अर्थ छे ज, परंतु 'षडावश्यक बालावबोध'मां आ शब्द जे संदर्भमां वपरायो छे त्यां ते अर्थ बंधबेसतो नथी. आ कृतिमां राजा अपुञ्ज मरण पामतां राज्यना प्रधान पुरुषे राजानी शोध माटे पांच "दिव्य अधिवासियां" एम कहेवामां आव्युं छे. दिव्य एटले परीक्षा अर्थेना चमत्कारे. राजा तरीके जेनी पछी वरणी थाय छे ते विद्यापति पासे आवतां घोडो हेषारव करे छे वगेरे घटनाओ आ पछी निरूपाई छे. देखीती रीते ज अर्ही अधिवासियांना 'सुगंधित कर्या' एवा अर्थने अवकाश नथी. प्राकृत कोश अहिवासिअ (अधिवासित) शब्द 'सञ्ज करेलुं, तैयार करेलुं' एवो आपे छे ते ज अर्ही अभिप्रेत जणाय छे : पांच दिव्य तैयार कर्या, नक्की कर्या.

अनिवड

'आरामशोभा रासमाळा' (संपा. जयंत कोटारी)मां अनिवड शब्द आ प्रमाणे वपरायेले मळे छे :

मत द्यउ कोइ पासि अनिवड आइवा रे

संपादके सं. अनिवर्तमांथी व्युत्पत्ति सूचवी अनिवडनो अर्थ 'साव ? एकदम ?' एम नोध्यो छे. देखीती रीते ज, संदर्भमां कंईक बेसी शके तेवा अर्थनो तर्क करवामां आव्यो छे. मूळ तरीके दशविल सं. अनिवर्त आवो अर्थ भाग्ये ज आपी शके.

'जिनराजसूरि-कृति-कुसुमांजलि' (संपा. अगरचंद नाहटा)मां अनिवड शब्द अनेक वार वपरायो मळे छे. जेमके,

(१) अनिवड थातां वार न लागइ जे सगा.

(२) न कहइ फेरि वचन जउ किसा, तइ अनिवड जाणी तो दिसा

दीसउ वड वयरागि जिसा, ए वझराग कहउ किण मिसा.

(३) पलकमांहि अनिवड हुअउ रे, तिण तुझनइ साबासि रे.

(४) सीख करै वाटै मिल्या रे, वीछडवानी वार,

ते तो अह्न सुं सीख न का करी रे, अनवड जेम विचार.

संपादके अनिवड शब्द शब्दकोशमां नौंध्यो छे, पण एनो अर्थ आयो नथी.

'जिनराजसूरि-कृति-कुरुमांजलि'मां निवड शब्द पण वपरायो छे :

- (१) वात कहइ जे पापनी, तिण साथइ हो करु निवड सनेह
- (२) बगसि गुनह ए बापजी, हिव मो सुं हो धरि निवड सनेह.
- (३) जेह सुं निवड सनेह ते तउ वीसार्या नवि वीसरइ.

एम लागे छे के निवडना प्रयोगो ज चावीरूप बने तेवा छे. बधे निवड 'स्नेह'नुं विशेषण छे. त्रीजुं दृष्टांत 'गाढ, ऊँडो' एवो अर्थ स्पष्ट रीते आपे छे, "जेना प्रत्ये गाढ/ऊँडो स्नेह होय ते विसार्या वीसरता नथी." तहेला वे दृष्टांतोमां पण ए अर्थ निर्विघ्ने लई शकाय छे. ए बग्रे पंक्तिओ प्रभुप्रार्थनाना पदमांधी छे. पहली पंक्तिमां पोते पाप साथे ऊँडो स्नेह कर्यो हतो तेनो उल्लेख छे, बीजी पंक्तिमां तीर्थकरदेवनो ऊँडो स्नेह प्रार्थ्यो छे.

निवड शब्द निकटमांथी आयो होवानो तर्क थई शके. प्राकृत कोश णिअड (निकट) शब्द 'पासे, पासेनुं' एवा अर्थमां नौंध्ये छे. जो आ बराबर होय तो निवड एटले 'निकटनो, आत्मीय, गाढ' एवो अर्थ लेवानुं खोटु न कहेवाय. अने अनिवडनो 'दूरनुं, अनात्मीय' एवो अर्थ थाय.

ए. नौंधपात्र छे के निवडनी येठे अनिवड स्नेहना विशेषण तरीके क्यांय वपरायेलो नथी. ए एकलो ज वपरायो छे. एथी एमां 'अनात्मीय' उपरांत 'पराया' 'निःस्नेही' एवा अर्थने पण अवकाश जणाय छे. जेमके,

(१) जे सगा छे तेमने अनात्मीय/पराया थतां धार लागती नथी.

(३) पलकमां अनात्मीय/परायो/निःस्नेही थई गयो छे ते माटे तने शाबाशी घटे छे.
(मानानुं दीक्षा लेवा तैयार थथेल पुत्र प्रत्येनुं आ व्यंगवचन छे.)

(४) जुदा थवाने प्रसंगे रस्ते मझी गयेला लोको पण विदाय मागे छे/रजा मागे छे तो अगारी केग विदाय/रजा न मागी अने आम पराया/निःस्नेहीनी जेम विचार कर्यो ?

बीजा उदाहरणां अन्ययो बराबर स्पष्ट थता नथी, पण एमां अनिवडनो आवो ज अर्थ लेवानो रहे.

अनुभाव

'गुर्जररासावली' (संपा. ब. क. लाकोर वर्गेरे)मां अनुभाव शब्द आ प्रमाणे वपरायो छे :

वाजइ तूर अनाहत, नाह तणइ अनुभावि,

आणइ एक अनेकप, एक पलाणइ वाहु.

संपादकोए अनुभाविनो 'by the dignity, by the authority' (गौरवथी, अधिकारथी)

सत्ताथी) एवो अर्थ आप्यो छे. प्रसंग नेमिनाथना वरघोडानो छे. एमां 'अधिकार के सत्ता'नो अर्थ प्रस्तुत जणातो नथी, केमके नेमिनाथ राजवी नथी, राजकुमार छे. एना करतां 'गौरव, महिमा' एवो अर्थ वधु प्रस्तुत बने तेवो छे. त्यां पण 'गौरवथी' नहीं पण 'गौरव अर्थे' एम अन्यथ वधु उचित लागे छे : 'नाथना गौरव के महिमाने अर्थे शरणाई वागे छे' वगेरे.

ज्ञानविमलसूरिकृत 'आनंदधन बावीसी पर बालावबोध' (संपा. कुमारपाल देसाई)मां पण अनुभाव शब्द मळे छे :

भवोभवथी अभिनव ए द्रव्यथी अनुभावथी ते कहीइ छई.

संपादके अनुभावनो 'कर्मनो विपाक' एवो अर्थ आप्यो छे, पण अहीं पाठ्नुं वाचन ज दोषयुक्त होय एवुं लागे छे. स्तवननी जे पंक्तिनी समजूती तरीके आ वाक्य आवे छे ते पंक्ति आ प्रमाणे छे :

भविभवि रे द्रव्य भावथी भाखीइ रे.

जोई शकाय छे के मूळमां अनुभाव नथी, द्रव्य अने भाव छे, एटले विवरणना अनुभाव शब्दने अनु भाव तरीके वांचवो जोईए. अनु एटले 'अने' अनु आ अर्थमां मध्यकालीन साहित्यमां वारंवार वपरायो छे. जेमके, 'गुर्जररासावली'मां –

- (१) पणपीउ सामीउ नेमिनाहु अनु अंबिकि माडी
- (२) सवे सलकखण रुयवंत अनु कंचणवन्नि
- (३) सीसि चमर बंबाल अनु कंठि कुसुमह माल.

अप्रमाण

'गुर्जररासावली'मां आ शब्द आ रीते वपरायेलो मळे छे :

तिणि खिण मेल्हिउं वणचारि बाणु, ऊडिउं गयणि हूउं अप्रमाणु.

संपादकोए अप्रमाणनो अर्थ 'unknowable, invisible' (अझेय, अदृश्य) एवो आप्यो छे. बाण आकाशमां गयुं तेथी अदृश्य थई गयुं एम तेमणे घटाव्यु लागे छे. पण अप्रमाणनो आवो अर्थ लेवा माटे कोई आधार जणातो नथी. अप्रमाण एटले 'असिद्ध', अहीं 'निष्फल, नकारु' : 'ते क्षणे वनचरे बाण छोड्युं, ते आकाशमां गयुं ने तेथी निष्फल नीवड्युं.'

‘आरामशोभा रासमाला’मां पण आ शब्द वपरायेलो मळे छे :

वहिली नावि तु तुं जाणि, मइ तुझ दीठउ अप्रमाण.

संपादके अप्रमाणनो 'असिद्ध' एवो अर्थ आप्यो छे. अहीं 'असिद्ध' एटले 'अशक्य, असंभवित' : 'वहेली न आवे तो तने हुं जोई शकुं ते तुं अशक्य/असंभवित जाणजे (एटले के हुं - तुं मळी शकीशुं नहीं).'

अबाह

‘गुर्जरासावली’मां अबाह शब्द आ प्रमाणे वपरायेलो छे :

तापिइं पीडिउ विलवइ अबाह.

संपादकोए अबाहना मूळमा बाहु शब्द मानी एनो अर्थ ‘without hands’ (हाथ विना) एवो आयो छे. आ अर्थ अहीं असंगत छे ते सहेलाईधी समजाय एवुं छे. रडवानुं वली बाहु विनानुं केवुं ? ए स्पष्ट छे के अबाध परथी अबाह आवेलो छे ने एनो अर्थ थाय ‘अन्तराय विना, अन्यत, खूब’ : ‘तापथी पीडिवामां आवेलो ते खूब विलपि छे.’

ए नवाईनी वात छे के अन्यत्र अबाहु शब्द वपरायेलो छे त्यां संपादकोए एने अबाधमांथी युत्पन्न करी एनो ‘without obstacle, freely’ (अन्तराय विना, विघ्न विना मुक्तपणे) एवो आयो छे. निर्दिष्ट प्रयोगो आ प्रमाणे छे :

(१) पांचि पंचाले लिउ सनाहु, आविउ घटूठ कूयरु अबाहु

(२) धाइं धसइं ते ऊधसइं, विलसइं हसइं अबाहु

बीजा उदाहरणमा ‘मुक्तपणे’ अर्थ चाली शके तेम छे पण ‘अन्तराय विना’ एटले ‘खूब’ ए अर्थ पण करी शकाय: ‘मुक्तपणे खूब हसे छे.’ पण पहेला उदाहरणमा ए अर्थ योग्य रीते बंध बेसशे नहीं. त्यां अबाहु कुंवर घटोत्कचनुं विशेषण छे. एटले ‘जेने कशो अंतराय नडतो नथी एवो वीरपुरुष, अप्रतिरोध्य’ एवो कईक अर्थ लेवो जोईए एम लागे छे : ‘अप्रतिरोध्य घटोत्कच कुंवर आव्यो.’

अभोखउ, आभोखउ, अभोखण

राजशीलकृत ‘विक्रमखापराचरित्र’ (संपा. कनुभाई शेठ, धनवंत शाह)मां अभोखु शब्द आम वपरायेलो छे :

खापरउ जाम पहुतु बारि, दीयउ अभोखु पाणीधारि.

संपादके अभोखुनो ‘अपोषण’ अर्थ आयो छे. ‘अपोषण’ (सं. आपोशान) एटले जमली वखते, आरंभ के अंते आवमन लेवुं ते. अहीं ए अर्थ केवी रीते संगत बने ? भोजन-प्रसंग तो अहीं छे ज नहीं. खापरो बारणे आवे छे त्यारे तेना करवामां आवता सल्कारनुं अहीं वर्णन छे, जेमां पाणीनी धाराथी अभोखु आपवामां आव्युं एम कहेवामां आव्युं छे. ए वर्णन आचमन साथे बंध बेसे नहीं.

ए नोंधपात्र छे के साधुसुन्दरगणिकृत ‘उत्तिरन्लाकर’ अभोखउ (तेमज अभोदणु) शब्दनो अर्थ ‘अभ्युक्षणम्’ आपै छे, जेनो अर्थ थाय छे ‘सिंचन, छंटकाव’. वर्णी अन्य कृतिओमां अभोखण शब्द वपरायेलो मळे छे त्यां बधे सल्कारनो प्रसंगसंदर्भ छे. सल्कारमां

पाणीथी पण धोयानी प्रणालिका जूना समयमां हती. तेथी अहं अभोखु एटले 'सत्कार रूपे पाणीनु सिंचन' एवो अर्थ ज लेवो जोईए.

अन्य प्रयोगो आ प्रमाणे छे :

लावण्यसमयकृत 'विमलप्रबंध' (संपा. धीरजलाल ध. शाह) –

सोवन करवी दीइ अभोखण, साजण हरखि भरिया.

संपादके 'आवकार' अर्थ आयो छे, पण 'सुवर्णनी झारीथी पाणी सींचे छे' एवो अर्थ स्पष्ट छे.

'लावण्यसमयनी लघु काव्यकृतिओ' (संपा. शिवलाल जेसलपुरा) –

मनि विण अभोखण दि घणां, वीरमती मेल्हइ बेसणां.

संपादके अभोखणनु मूळ सं. अभोखण मानी 'गरम पाणी' एवो अर्थ कर्यो छे. पण सत्कार रूपे सींचवामां आवता पाणीनो अर्थ स्पष्ट छे. बेसणां आपवानुं पछी आवे छे ते पण सुचक छे.

'आरामशोभा रासमाळा'मा –

संपुटि मिल्या बारि ए, अभोखइ आपउ वारि ए

लग्न बेलाए वरने पोंखवामां आवे छे ते प्रसंगनो अहं संदर्भ छे एटले संपादके अभोखइनो लीधेले 'सत्कार रूपे पाणीनु सिंचन करवामां' ए अर्थ यथायोग्य छे.

देहलकृत 'अभिवनऊझणु' (संपा. शिवलाल जेसलपुरा)मा अंबोषण शब्द मळे छे :

राणी सुदर्शना दीथलां भूंगार रे, अंबोषण सहूनि मानिं हवा.

संपादके अंबोषणनो 'कोगळा' अर्थ आयो छे, जे भाग्ये ज प्रस्तुत गणाय. प्रसंग महेमानोना स्वागतनो छे एटले अंबोषण ते अभोखणने स्थाने आवेलो होय एम लागे छे. 'बधाने मान रूपे पाणीनु सिंचन करवामां आव्यु' एवो अर्थ लई शकाय छे.

अबोखण, अलबत्त, शामलकृत 'सिंहासनबत्रीशी' (संपा. हरिवल्लभ भायाणी)मा 'अपोशण' एटले 'भोजन बेलाना आचमन'ना अर्थमां वपरायेलो मळे छे :

अबोट अबोखण अति घणां, को भिक्षावश थाय.

ब्राह्मणना व्यवहारेना वर्णनमां आ आवे छे तेथी अबोट करवा, आचमन लेवुं, भिक्षा मागवी वगेरेने ब्राह्मणना व्यवहारो तरीके समजी शकाय छे. आधी संपादके आपेलो 'अपोशण' अर्थ योग्य छे. पण 'अभिवनऊझणु'मा अंबोषण ए अभोखणनो भ्रष्ट पाठ होवानी शक्यता ज बलवान छे.

अमलीमाण

‘ऐतिहासिक जैन काव्यसंग्रह’ (संपा. अगरचंद नाहटा)मां अमलीमान शब्द आ प्रमाणे वपरायेलो मळे छे :

जग मांहे अमलीमान सूरि ज तेज समान

संपादके ‘निर्मल मानवाला’ एवो अर्थ आयो छे ते भूलभरेलो छे. अमली ए शब्द सं. अमर्दित परथी आवेलो छे. अमलीमान एटले जेनुं मान अमर्दित, अखंडित रह्युं छे एवो.

‘जिनराज-कृति-कुसुमांजलि’मां पंक्ति छे :

बंधव अमलीमाण.

अमलीमाणनो अर्थ ‘अंगजित’ (अपराजित) आयो छे ते चाली शके. मान मर्दित न थ्युं एटले अपराजित रह्युं.

अमाइ, अमामो, अमाणुं, अमान

‘तेग्मा-नौदमा शतकनां ब्रण प्राचीन गुजराती काव्यो’ (संपा. हरिवल्लभ भायाणी)मां अमाइ शब्द आ प्रमाणे वपरायेलो मळे छे :

लहिय छिद्यं सवि दुःख अमाइ.

संपादके शब्दकोशमां अमा- सामे प्रश्नर्थ मूक्यो छे, परंतु एमणे आ पंक्तिनो अनुवाद ‘लाग मळतां सौ दुःख आवी पढे छे’ एवो आयो छे. अमाइनो ‘आवी पढे छे’, एवो अर्थ संदर्भथी बेसाडेलो छे ए स्पष्ट छे.

अमाइ एटले ‘माय, समाय’. अमाइ एनो विरोधी शब्द होवानुं समजाय छे. अमाइ एटले ‘न माय’ एटलेके ‘ऊभराय’. ‘छिद्र/लाग मळतां सौ दुःख ऊभराय छे’ एम ए अर्थ बराबर बंध बेसी जाय छे. ए नोंद्युं जोईए के राजस्थानी कोश अमाइ शब्दनो ‘अप्रमाण, बहुत, अधिक’ एवो अर्थ आपे छे, त्या अमाइ क्रियापद नहीं पण विशेषण छे.

अमा- परथी बनेलो बीजो एक विशेषणशब्द छे अमामो. ‘जिनराज-कृति-कुसुमांजलि’मां ए वपरायेलो छे :

(१) एकण दूध अमामो दीयो, घृतनो बीडो बीजी लीयो.

(२) चरणकरण धन माल, अमामो लूटिसी.

पहेली पंक्तिने संदर्भे संपादके ‘अमूल्य’ अर्थ आयो छे तेमां कईक भ्रान्ति थयेली जणाय छे. अमामो शब्दना मूळमां अमा- होवानुं स्पष्ट छे, आधी एनो अर्थ ‘न माय तेटलुं,

अमाप, पुष्कल' एम ज लेवो जोईए. दूधने अमूल्य कहेवामा कई स्वारस्य नथी, घणुं दूध आयुं एम ज अभिप्रेत होई शके. बीजी पंक्तिमां पण 'पुष्कल'नो अर्थ बराबर बेसी जाय छे. राजस्थानी कोश अमाव शब्द 'खूब, बेहद'ना अर्थमां नोंधे छे ते अमाप साथे तेप अमामो साथे संबद्ध गणाय.

भगवद्‌गोमंडल तथा बृहद्‌गुजराती शब्दकोश अमामो शब्दनो 'अमूल्य' अर्थ आपे छे ते पण भ्रान्त गणयुं जोईए. भगवद्‌गोमंडले 'आनन्दकाव्यमहौदधि'मांथी 'पण साटुं बाझे नहीं, कहे अमामो माल' त उदाहरण आयुं छे तेमां पहेली दृष्टिए 'अमूल्य' अर्थ बेसी जाय, पण समग्र प्रयोग परंपरा जोतां 'अमाप, पुष्कल' ए अर्थ ज लेवो जोईए. प्रसंगसंदर्भ मले तो आवात वधारे सारी रीते स्थापित करी शकाय.

'अखानी काव्यकृतिओ' (संपा. शिवलाल जेसलपुरा)मां अमाणुं, अमान, अमानी मले छे ते पण अमा- साथे संकलायेला ज मानवा जोईए :

भाईओ ! भव संताप, भात देखीने भूलवुं,
अक्षर अमाणुं आप, आठे पहोर अखो कहे.

संपादके अमाणुंना भूलमां अरबी अमान शब्द मानी 'रक्षण' एवो अर्थ आप्यो छे तेने संदर्भमां कैवी रीते बैसाडवो ते कोयडो ज छे. अमाणुं एटले 'मान - माप वगरनुं, अनंत' एवो अर्थ लेतां वाक्यार्थ बराबर बेसी जाय छे : 'आत्मतत्त्व अक्षर अने अनंत छे.'

ए अनुभव अद्भुत अमान.

संपादके अमान शब्दना बे अर्थ आप्या छे. सं. अ-मान एटले 'अहंभाव विनानो' अने अरबी अमान एटले 'निर्भयतानो, अमरत्वनो'. मान शब्द संस्कृतमां 'माप'ना अर्थमां पण छे ए संपादकने स्मरणमां आव्युं नथी तेथी ज आवा अर्थोमां खेंचाई जवानुं बन्युं छे. अहीं पण पंक्तिनो अर्थ स्पष्ट छे : 'ए अनुभव अद्भुत अने अमाप, अनंत छे.'

पिंड-ब्रह्मांड ते काच ज स्थानी, तेहेनुं पोषण वस्तु सदा अमानी.

संपादके अमानीनो 'मानी शकाय नहीं तेवो' एवो अर्थ आप्यो छे त्यां वळी, एमां मान शब्द रहेलो होवानुं वीसराई जवाथी त्रीजा ज भलता अर्थ तरफ खेंचाई जवानुं बन्युं छे. अहीं 'वस्तु' शब्द स्त्रीलिंगनो होवाथी अमाननुं अमानी थयुं छे. 'आप' अमान, पण 'वस्तु' अमानी. अर्थ तो एक ज छे. वस्तु एटले 'ब्रह्मने 'अमाप, अनंत' कहेवामां आवेल छे.